

ШЛЯХИ ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Дослідження території Східної Слобожанщини неодноразово ставали об'єктом діалектологічних студій. Системні описи, присвячені вивченню лексики цього новоствореного масиву, які розпочалися з середини ХХ ст. (дисертації Л. Лисиченко [Лисиченко 1955], Б. Шарпила [Шарпило 1960], З. Сікорської [Сикорская 1972]), особливо активізувалися наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. У роботах останніх десятиліть учені розглядали різні тематичні групи лексики в лінгвогеографічному й лексико-семантичному аспектах (К. Глуховцева, В. Леснова, І. Магрицька, І. Ніколаєнко, А. Скорофатова, Г. Барилова, О. Верховод, Ю. Абрамян, М. Волошинова та ін.). Результатами цих праць стало введення до наукового обігу значного за обсягом лексичного матеріалу, визначення лінгвогеографічного членування окресленого діалектного масиву, установлення гетерогенних зв'язків досліджуваних говірок з іншими українськими діалектами.

Предметно-побутова лексика як об'єкт багатьох історико-етнографічних, діалектологічних досліджень привертає увагу науковців передусім тому, що є особливим шаром матеріальної культури людства, у якому представлено артефакти з „життєво важливої сфери фізичного існування людини” [Власова 2002: 6].

Мета статті – відстежити зміни в традиційній системі харчування мешканців північних районів Луганської області на прикладі лексики, що позначає їжу. Матеріалами слугують записи діалектного мовлення, здійснені в польових умовах за спеціальним питальником упродовж 2009 – 2013 рр. у 61 говірці Східної Слобожанщини. Назви їжі ще не були предметом спеціального дослідження в заявленому ареалі, цим і зумовлено **актуальність** нашої роботи.

Як зазначає дослідниця східнослобожанських говірок К. Глуховцева, речі хатнього вжитку належать до тієї галузі матеріальної культури, яка може змінюватися під впливом розвитку загальнолюдської культури [Глуховцева 1992: 132]. Подібної думки дотримується й етнограф Л. Артюх, яка зокрема зауважує, що якщо в таких сферах життєзабезпечення, як житло, одяг, начиння, не спостережено збереження суцільної системи на сучасному етапі, то в народному харчуванні до сьогодні збереглася цілісна традиційна система, звичайно, зі значною часткою модифікацій [Артюх 2005: 11]. На сучасному етапі до таких модифікацій відносимо своєрідні розхитування традиційної системи харчування українців, зокрема й за рахунок вкраплення до неї харчових уподобань інших народів „завдяки посиленню міжетнічним контактам” [Там само: 12].

Продукти рослинного походження, зокрема й овочі, завжди були основною їжею слобожан. Кліматичні умови Південного Сходу України дозволяли вирощувати цибулю, часник, баштанні, капусту, картоплю, бобові (горох, квасоля) тощо. Такі городні культури, як огірки, кавуни, капуста, що здавна культивувалися в Україні, а також завезені з-за кордону помідори, закладали на зиму в спеціальні дерев'яні діжки, використовуючи для тривалого їх зберігання метод заквашування. Такі продукти споживали в період харчових заборон і обмежень у дні постування й під час тривалих постів.

На сучасному етапі господарювання, як і раніше, з метою урізноманітнення щоденного раціону харчування хазяйки вдаються до приготування страв з овочів. В обстежених говірках найпопулярнішою стравою, яку готують з домашньої городини, інформанти називають *салат/салати* – записано в 59 населених пунктах (н. пп. 1 – 20, 22 – 24, 26 – 61). Назва через польське посередництво запозичена в українську мову з італійської; іт. *salata* „соління” [ЕСУМ V: 168]. У межах гуцульських говірок лексема іноді має фонетичні варіанти й відмінності в граматичній категорії роду, наприклад: *шалата* ‘салат’ [Піпаш: 223], *салата заст.* ‘салат’ [Негрич: 155]. Лексему вживають у двох значеннях – ботанічному й кулінарному: *салат* (бот.) „латук, *Lactuca L.*; холодна страва із зелені [ЕСУМ V: 168], що підтверджено й регіональними словниками: *Салата*, и, ж. бот. (*Lactuca L.*). [Лисенко: 190]; *Шалата*, е, ж. бот. (*Lactuca L.*). ‘салат’ [Корзонюк: 258; Сабадош: 419].

Серед інших овочевих страв, наявних у меню слобожан, поширеною є *ікра кабач'кова*. Двослівний номен зафіксовано в 38 говірках (н. пп. 1 – 5, 7 – 9, 11 – 15, 18, 20 – 24, 27, 30, 32, 33, 36 – 39, 41, 43, 46 – 48, 52 – 54, 56, 57, 60). Лексема *ікра* є загальноновживаною: *ікра* – *перев.* з *означ.* Страва з дрібно насічених овочів, грибів [СУМ IV: 16]. Сему ‘страви з кабачків’ ілюструє словосполучення *кабач'ки /остр'і*, які готують із застосуванням різних спецій та приправ, зелені: *кабач'ки /остр'і /д'елайе'м // отош кру'жоч'ками /р'іже'ш / а то'д'і йїх в'макуйе'ш ч'ут'-ч'ут' в /уксус'і / ту'ди т'рошки /перц'у / а то'д'і при'прау'л'айе'м сме'танкойу //* (н. п. 2).

Не мають значної функційної активності маніфестанти семи ‘страви з овочів’ *леч'о* (10 говірок – н. пп. 1, 3, 11, 22, 26, 40, 46, 47, 50, 57) і *пагу* (11 фіксацій – н. пп. 16, 25, 26, 38, 39, 40, 47, 49, 56, 58, 60), відомі переважно представникам молодого покоління інформантів. Страва *лечо* належить до класичного меню угорської кухні, є поширеною в європейських країнах. Лексема *пагу* відома літературній мові: ‘страва з дрібно нарізаного м'яса, тушкованого з овочами, або з тушкованих овочів з пряною, гострою приправою’ [СУМ VIII: 426], її походження етимологи виводять з французької мови: фр. *ragoût* „рагу; гостра приправа” [ЕСУМ V: 11]. Не зафіксовано функційної активності й для репрезентанта *со'те* (н. пп. 37, 39, 46, 47, 50, 59, 60, 61) – також запозичення з французької мови: фр. *saute* „со'те”, пов'язане з *sauter*

„смажити на великому вогні (на олії або на салі)” [ЕСУМ V: 360]; ‘страва під соусом перев. приготована на великому вогні’ [СУМ IX: 471]. Способи приготування цієї страви відображено в мікротексті: *з'нач'и'т' там та'ке / ўсе шо ти ¹майе'ш / ку'соч'ки кар'топл'і / каба'ч'ок / солотки ¹перец' / си^{el}нен'кі ж о'це бакла'жани і пом'ідори / і ¹йесл'і хто ¹л'убе / з'нач'и'т' / кру'па / л'уба кру'па / а на дно ¹пал'ц'а на два – на три ол'їки / і ¹воно в ол'її ¹туши'ц'а ў каст'рул'і //* (н. п. 37). Адаптованість „під усталені смаки” [Артюх 2005: 17], споконвічну українську кулінарну традицію в цьому мікрофрагменті простежуємо за наявністю в ньому такого компонента, як крупа – неодмінного інгредієнта багатьох українських страв.

Повертаючись до дослідження Л. Артюх, ми поділяємо думку авторки про те, що „саме в їжі переважають тенденції тривалої збереженості традицій, що історично склалися. Підвалини традиційної культури тримають на собі й сучасний побутовий шар ... їх структура лишається незмінною, вони лише отримують нові імпульси до розвитку...” [Артюх 2005: 13]. Системний опис автора статті підтверджує, що, наприклад, у деяких лексико-семантичних групах (ЛСГ) тематичної групи „Харчування”, як-от: „Назви варених виробів з борошна” (сема ‘страва, зварена на воді або молоці з розтертого в дрібні кульки борошна з водою’ – ¹зат'їрка), „Назви перших рідких страв” (сема ‘рідка страва, зварена із посічених буряків, картоплі, різних приправ’ – *борш'ч*), „Назви страв тваринного походження” (семи ‘драглиста страва, яку одержують при охолодженні м'ясного відвару з подрібненими шматочками м'яса’ – *холо'дець*’; ‘домашня кров'яна ковбаса’ – *кроу'їанка*) та ін., незмінність на двох часових рівнях виявлено не лише в збереженні мотивів номінації та давньої семантики, але й у способах приготування цих традиційних страв [Волошинова 2014].

У межах східнослов'янських говірок змінами марковане й меню, до складу якого входять страви з м'яса, у номінації яких відчутна дія екстралінгвальних чинників. Л. Артюх пов'язує це із впливом засобів масової комунікації, поширенням електронних технологій, міграційних процесів (місто/село), збільшенням кількості пунктів громадського харчування – усе це сприяє розширенню асортименту страв [Артюх 2005: 17].

Сему ‘страва із шматочків баранини, яловичини, свинини тощо, засмажених на відкритому вогні’ представлено в усіх обстежених говірках маніфестантом *шаи'лик*; значно менш активно вживають номен *барбе'к'у* (н. пп. 3, 5, 7, 15, 18, 36, 39, 45, 47, 49, 50) – назва американської страви, відомої ще з XVIII ст., яка згодом поширилася й закріпилася в меню мешканців інших континентів.

Лексему *шаи'лик* М. Фасмер відносить до запозичень з тюркських мов: *шаи'лик* – заимств. из тюрк.; ср. крым.-тат. *sislik* – то же от *sis* „вертел” [Фасмер IV: 416 – 417]. Як бачимо, найменування, що

ілюструють набір сучасних страв, є здебільшого запозиченими; власне й самі страви потрапили в українську кулінарію ззовні.

Приправами до м'ясних страв, популярними на сучасному етапі, є різноманітні соуси, підливи, заправки з великим вмістом спецій. Так, сему 'гостра, ароматна приправа до м'ясних і рибних страв' ілюструють репрезентанти *ад'жика* (н. пп. 1 – 3, 5, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 20 – 24, 26, 28, 30, 32 – 35, 37 – 44, 46, 47, 49, 50, 52 – 54, 56, 57, 59 – 61), *'кетч'уп* (н. пп. 1, 3, 10, 13, 16, 22, 36, 38, 43, 47, 59, 60), *'соус* (н. пп. 36, 37, 39, 43, 45).

Лексема *ад'жика* абхазького походження й позначає в перекладі *сіль*, страва належить до кавказької кухні. У класичному рецепті її приготування наявні такі складники, як перець, сіль, часник [Вікіпедія], але традиційні вподобання українців адаптують виготовлення цієї страви під „усталений смак” [Артюх 2005: 15]. У більшості випадків аджику українці готують з використанням томатів: *у ад'жику хара'шио да'ват' до 'овоч'ей то'мат // о'це ви'жар'уйут' хара'шио 'овоч'і / то'д'і 'насти ч'і то'мату / 'насти ко'лис' не" да'вали / а'га / то'мату / а'бо с' бо'ч'ки пом'і'дори / о'то не"ре"т'рут' йіх хара'шио // та'к'і о'ни ж о'ці' к'ваше"н'і / 'моч'е'н'і ми йіх з'вали пом'і'дори / і о'це ўсе со'йід'ін'айе'ш і 'вариц':'а // умл'і'вайе' доўго / т'реба пом'і'шуват' / бо приго'раїе // о'то пом'і'шуйе'ш / пом'і'шуйе'ш / 'довго умл'і'вайе // (н. п. 14). На думку Л. Артюх, таке пристосування до усталених смакових уподобань страв з кухні інших народів є яскравим прикладом збереження смакових стереотипів на тлі інновацій [Там само].*

Номен *кетчуп* – запозичення з англійської, до якої він потрапив з малайської мови: **кетчуп**, -а; м. (англ. *ketchup*, з малайської) – гострий томатний соус з прянощами [СІС: 267].

Літературне *соус* [СУМ ІХ: 472] до української потрапило із західноєвропейських мов: фр. *sauce* „соус”, нім. *Sauce, Sosse* „тс.”, англ. *sauce* „тс., приправа” походять від народнолатинської *salsa* „посолена (юшка)”, пов'язаного з лат. *salsus* „солоний”, що зводиться до *sāl* „сіль” [ЕСУМ V: 360]. Українським діалектам відомий фонетичний варіант аналізованої лексеми, наприклад, гуцульське й західнополіське *сос* 'підлива, соус' [Негрич: 161]; 'соус' [Аркушин II: 163].

Отже, проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що на тлі наявності традиційних харчових переваг у сучасній українській кухні постають та закріплюються нові страви, поява яких пов'язана, перш за все, з посиленням міжетнічних контактів, урбанізацією населення, впливом засобів масової інформації тощо. З утвердженням в українській кулінарії нових страв разом з ними потрапляють до узусу мовців і їхні найменування (здебільшого лексеми іншомовного походження), які поступово стають загальноживаними.

Список обстежених населених пунктів у Луганській області

1. смт Троїцьке; 2. с. Привілля, Троїцький р-н; 3. с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; 4. с. Солідарне, Білокуракинський р-н; 5. с. Новобіла, Новопокровський р-н; 6. с. Березівка, Новопокровський р-н; 7. с. Павленкове, Новопокровський р-н; 8. смт Білолуцьк, Новопокровський р-н; 9. с. Височинівка, Марківський р-н; 10. с. Тарасівка, Троїцький р-н; 11. с. Новочервоне, Троїцький р-н; 12. с. Попівка, Білокуракинський р-н; 13. с. Павлівка, Білокуракинський р-н; 14. смт Білокуракине; 15. с. Осинове-1, Новопокровський р-н; 16. с. Донцівка, Новопокровський р-н; 17. с. Просяне, Марківський р-н; 18. смт Марківка; 19. с. Веселе, Марківський р-н; 20. с. Оборотнівка, Сватівський р-н; 21. с. Куземівка, Сватівський р-н; 22. с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н; 23. с. Закотне, Новопокровський р-н; 24. с. Коломийчиха, Сватівський р-н; 25. с. Мілуватка, Сватівський р-н; 26. м. Сватове; 27. с. Петрівка, Сватівський р-н; 28. с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; 29. с. Бондарівка, Марківський р-н; 30. с. Морозівка, Міловський р-н; 31. с. Півнівка, Міловський р-н; 32. с. Зориківка, Міловський р-н; 33. с. Великоцьк, Міловський р-н; 34. с. Стрільцівка, Міловський р-н; 35. с. Калмиківка, Міловський р-н; 36. с. Лиман, Старобільський р-н; 37. с. Підгорівка, Старобільський р-н; 38. с. Піщане, Старобільський р-н; 39. м. Старобільськ; 40. с. Чмирівка, Старобільський р-н; 41. с. Бутове, Старобільський р-н; 42. с. Литвинівка, Біловодський р-н; 43. с. Кононівка, Біловодський р-н; 44. с. Новолимарівка, Біловодський р-н; 45. с. Семикозівка, Біловодський р-н; 46. с. Плугатар, Біловодський р-н; 47. смт Біловодськ; 48. с. Макіївка, Кременський р-н; 49. с. Червонопопівка, Кременський р-н; 50. м. Кременна; 51. с. Варварівка, Кременський р-н; 52. с. Шпотине, Старобільський р-н; 53. с. Малохатка, Старобільський р-н; 54. с. Колядівка, Новоайдарський р-н; 55. с. Перемога, Новоайдарський р-н; 56. смт Новоайдар; 57. с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; 58. с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н; 59. с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; 60. смт Станично-Луганське; 61. с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н.

Джерела та їх умовні скорочення

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 – 5; **Корзонюк** – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62 – 267; **Лисенко** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **Негрич** – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.; **Піпаш** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) /

Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **Сабадош** – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Лира, 2008. – 480 с.; **СІС** – Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 267; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 4. – 1973. – 840 с.; Т. 8. – 1977. – 927 с.; Т. 9. – 1978. – 916 с.; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогрес, 1973. – Т. 4. – 864 с.; <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

Література

Артюх 2005 – Артюх Л. Зміни в системі сучасного харчування українців (до проблеми уніфікації народної культури) / Лідія Артюх // Етнологія. Фольклористика. Культурологія : зб. наук. пр. VI Міжнар. конгр. українців. – Кн. 1. – Донецьк ; К. : Вид-во Асоц. етнологів, 2005. – С. 11 – 18; **Власова 2002** – Власова Л. А. Лексика кухонної утвари и посуды в орловских говорах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Власова Людмила Аркадьевна. – Орел, 2002. – 269 с.; **Волошинова 2014** – Волошинова М. О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослобожанських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Волошинова Марина Олексіївна. – Луганськ, 2014. – 410 с.; **Глуховцева 1992** – Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослобожанських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Глуховцева Катерина Дмитрівна. – К., 1992. – 427 с.; **Лисиченко 1955** – Лисиченко Л. А. Особенности говоров восточных районов (Купянского и Двуречанского) Харьковской области : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. „Украинский язык” / Л. А. Лисиченко. – Х., 1955. – 14 с.; **Сикорская 1972** – Сикорская З. С. Суффиксальное словообразование имен существительных в украинских говорах юго-восточного языкового пограничья (междуречье Айдара и Калитвы) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / З. С. Сикорская. – Киев, 1972. – 28 с.; **Шарпило 1960** – Шарпило Б. А. Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров Восточной Слобожанщины (Старобельщины) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. „Украинский язык” / Б. А. Шарпило. – Киев, 1960. – 24 с.

Волошинова М. О. Шляхи збагачення лексики харчування українських східнослобожанських говірок

У статті на фактичному матеріалі репрезентовано лексико-семантичний опис лексики на позначення їжі українських східнослобожанських говірок. У процесі дослідження визначено функційну активність виявлених маніфестантів аналізованої тематичної

групи, встановлено відповідники з говорами інших діалектних континуумів української мови, проаналізовано етимологію назв.

Під час аналізу з'ясовано, що провідну роль у збагаченні лексики на позначення їжі відіграють екстралінгвальні (позамовні) чинники, до яких відносимо: вплив засобів масової інформації, посилення міжетнічних контактів, наявність урбаністичних тенденцій, оптимізацію системи громадського харчування, інші глобалізаційні процеси.

З появою та поступовою адаптацією в традиційній системі харчування українців страв з національних кухонь інших народів та етносів до лексичного фонду мовців потрапляють назви іншомовного походження, які з часом закріплюються й стають загальноживаними.

Ключові слова: страва, харчування, лексема, походження, східнословобожанські говірки.

Волошинова М. А. Пути обогащения лексики питания украинских восточнословобожанских говоров

В статье на фактическом материале репрезентировано лексико-семантическое описание лексики, обозначающей пищу, в украинских восточнословобожанских говорах. В процессе исследования определена функциональная активность выявленных манифестантов анализируемой тематической группы, установлены соответствия с говорами других диалектных континуумов украинского языка, проанализирована этимология названий.

В ходе анализа выяснено, что ведущую роль в обогащении лексики, обозначающей пищу, играют экстралингвальные (внеязыковые) факторы, к которым относим: влияние средств массовой информации, усиление межэтнических контактов, наличие урбанистических тенденций, оптимизацию системы общественного питания, другие глобализационные процессы.

С возникновением и постепенной адаптацией в традиционной системе питания украинцев блюд из национальных кухонь других народов и этносов в лексический фонд диалектоносителей попадают заимствования из других языков, которые со временем укрепляются и становятся общеупотребительными.

Ключевые слова: блюдо, питание, лексема, происхождение, восточнословобожанские говоры.

Voloshinova M. O. Ways of Enrichment of Vocabulary of Catering in East Sloboda Patois

The article deals with the representation of the lexical and semantic description of the vocabulary denoting food in the East Sloboda patois based on actual materials. During the process of her investigation, the author defined the functional activity of the revealed representatives of the thematic group in question and analyzed their correlations with the patois of other dialectal

continuums of the Ukrainian language paying special attention to the etymology of the names.

It was established in the course of the analysis that the leading role in the process of the enrichment of the vocabulary denoting food belongs to extralinguistic factors to which the author refers the following: the influence of mass media, the processes of optimization of the system of public catering, strengthening of inter-ethnic contacts, the appearance of urban tendencies and other processes of globalization.

With the appearance of the dishes from the national cuisines of foreign countries and peoples and their gradual adaptation in the traditional Ukrainian system of catering, the lexical stock of dialect speakers is enriched at the expense of borrowings from other languages which get fixed in Ukrainian with time passing and become units of a general use.

Key words: dish, catering, lexeme, origin, East Sloboda patois.